

ДИСКУСІЇ

Т.М.ШЕВЧУК, В.Г.БАЛУШОК*

ЧИ БУЛИ ГЕРОЇ ЗРАДНИКАМИ, АБО ЩЕ РАЗ ПРО ПРОБЛЕМУ ІСТОРИЗМУ ФОЛЬКЛОРУ (з приводу статті О.І.Галенка «Зрадники-герої або український ідеал потурченця», опублікованої в альманаху «Соціум» (2006 р., вип.6))

Питання, що стосувалися історизму фольклору, свого часу були дуже важливими для радянської фольклористики. Публікації пострадянських українських істориків, зокрема Олександра Галенка, також засвідчують інтерес до цієї проблеми. Діалог фольклористки Тетяни Шевчук та етнолога (історика за вузівською освітою) Василя Балушка спрямований на виявлення «больових точок» сучасного зрізу давньої проблеми історизму фольклору й подолання спрощених уявлень про взаємозв'язок історії і текстів усної словесності.

Балушок В.: Фольклор – особлива форма творчості, що відзначається, як відомо, своєю власною специфікою. Іноді у фольклорних текстах вдається віднайти певну історико-етнографічну інформацію (про побутові реалії та історичне тло, на якому діють герої, і навіть деякі відомості про конкретні події минулого). Проте все це відбивається у фольклорі опосередковано і потребує дуже виваженого й обережного підходу. Одним словом, тексти фольклору – це не літописи й хроніки, і шукати в них пряму та безпосередню інформацію про ті чи інші конкретні історичні або етнографічні реалії минулого є марною справою. Проте серед науковців-нефольклористів завжди знаходилися ті, які намагалися розглядати фольклорні твори саме як пряме історико-етнографічне джерело, аналогічне документам та хронікам.

Шевчук Т.: У зв'язку з дослідженням текстів т.зв. усної історії сучасні науковці знову згадали про історизм фольклору як про одну з найдискусійніших проблем колишньої радянської фольклористики. «Протистояння двох точок зору на питання історизму фольклору в науці радянського часу, – відзначила Олександра Бріцина, – пов'язане з дискусійним протистоянням точок зору Б.Рибаківа, В.Анікіна, С.Азбелева, М.Плісецького та В.Проппа і Б.Путілова»¹.

* Шевчук Тетяна Миколаївна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського НАНУ, відділ фольклористики; Балушок Василь Григорович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського НАНУ, відділ «Український етнологічний центр».

¹ Бріцина О. 20 сторіччя в усній історії українців (нотатки до питання про історизм фольклору) // У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод та джерело: Зб. наук. статей / За ред. Г.Грінченко, Н.Ханенко-Фрізен. – Х., 2010. – С.135–144.

Але звільнення науки від панування марксистсько-ленінської методології з її поняттям «конкретного історизму» відтіснило дискусії про історизм фольклору «на другий план, проте за мовчазної згоди більшості науковців панівним залишилося досить спрощене уявлення про стосунки фольклору й історії»².

Балушок В.: Свого часу, користуючись високим становищем в ієрархії радянської науки, цим «грішив» відомий історик та археолог Б.Рибаков. Саме тому цілий ряд його публікацій, зокрема тих, в яких він залучає фольклор як історико-етнографічне джерело³, сьогодні фахівцями справедливо вважаються дуже міфологізованими⁴ (і водночас вони користуються великою популярністю серед дилетантів, що само по собі є промовистим фактом).

Останнім часом в Україні теж з'явилися історики, які вирішили йти цим сумнівним шляхом. Ідеться про публікації О.Галенка, в яких він також намагається використати тексти фольклору як історичне джерело, аналогічне історичним документам та літописам. Такий підхід проглядається уже в його епатажній публікації у часопису «Критика»⁵, що зазнала серйозної критики з боку відомого мовознавця Ю.Мосенкіса⁶. Водночас ця критика не була спеціально спрямована на, так би мовити, фольклористичні зацікавлення О.Галенка, і він, очевидно, уважаючи, що твори фольклору цілком можна використати як історичне джерело, узявся за «видобування» з них історичної інформації. Звернутися до фахової фольклористичної літератури, яка б ввела його, нефольклориста, у світ цієї науки, він з якоїсь причини не побажав. А він мусив би дати ту чи іншу оцінку діяльності своїх попередників, серед яких багато вчених зі світовим ім'ям, а також обґрунтувати власну позицію. Але у статті О.Галенка «Зрадники-герої або український ідеал потурченця» нічого цього немає. А звернувся він до українських дум, які й вирішив використати як історичне джерело у висвітленні теми невідомості.

Шевчук Т.: Доречно актуалізувати міркування історика Михайла Грушевського та фольклористки й етнолог Катерини Грушевської, що стосуються текстів українських народних дум. 1924 р. М.Грушевський робить доповідь, а згодом – і публікацію з нагоди 50-ліття збірника історичних пісень В.Антоновича та М.Драгоманова, в якому надруковано й тексти українських дум. Він робить висновок, що ці тексти, які часто називають «історичним епосом», «тільки підкрашені історично, але не історичні в основі»⁷. Окрім цього, варто зважити і на той факт, що у другій половині XIX ст. (а це був час активного записування дум) відбувалася редукція традиційних мотивів: «У другій

² Бріцина О. 20 сторіччя в усній історії українців... – С.135–144.

³ Див., напр.: Рыбаков Б.А. Исторический взгляд на русские былины // История СССР. – 1961. – №5–6; Его же. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – Москва, 1963; Его же. Язычество древних славян. – Москва, 1981; Его же. Язычество древней Руси. – Москва, 1987.

⁴ Див., напр.: Клейн Л.С. Языческий подход к лингвистике // Советское славяноведение. – 1991. – №4.

⁵ Галенко О. Сороміцька історія // Критика. – 2003. – Ч.9. – С.7–11.

⁶ Мосенкіс Ю. Работоргівля як прототип весільного обряду // Критика. – 2003. – Ч.11. – С.31–32 (за словами автора статті, таку назву дала редакція часопису, вона не відповідає його концепції. Первинно ж стаття називалася «Деякі міркування про работоргівлю у слов'ян за фольклорними свідченнями (з приводу статті О.Галенка «Сороміцька історія»)»).

⁷ Грушевський М. П'ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова // Україна. – 1924. – Кн.1/2. – С.106.

половині ХІХ в. майже без останку вмер козацький епос: з дум zostались тільки деякі моралістичні теми, з історичних пісень – головню т.зв. нижчі епічні пісні або балади [...] козацькі мотиви взагалі – ледь живі, зведені до чисто декоративних мотивів»⁸. К.Грушевська, упоряднича двотомного корпусу «Українські народні думи» (відповідно 1927 і 1931 рр.) історизм фольклору тлумачила як «історичні переживання» людей із приводу тих чи інших історичних подій: «Своєю красою і своєрідністю та особливо інтимними зв'язками з історичними переживаннями українських мас думи викликали у аматорів української народної поезії почуття особливого інтересу і навіть піетизму»⁹. Звернімо увагу: ідеться саме про «історичні переживання», а не «пряме» віддзеркалення історії. Та й попередники М.Грушевського і К.Грушевської – В.Антонович і М.Драгоманов – обережно висловлювалися щодо «історичного характеру» (не історичної подієвості) українських народних дум¹⁰. Згадаємо і про т.зв. розширене тлумачення укладачами збірника терміна «історичні пісні» та про те, що з його появою отримав український світ: «Мы получили поэтическую историю общественных явлений в Южной Руси»¹¹. Отже, історія, але *поетична*.

Балушок В.: Необхідно звернути увагу на причини появи українських дум і історичних пісень та історичну обстановку, яка викликала їх виникнення. Це був час, коли завершилося формування української частини Великого Кордону¹², що викликало посилення конфронтації на цій його ділянці між східномусульманською та західнохристиянською цивілізаціями. Це супроводжувалося тотальним наступом Степу на Україну. Менглірєєві кінця ХV ст. та наступні татарські погроми мали наслідком набагато більші соціокультурні руйнування в Україні, ніж монгольське завоювання. За свідченням археологів, які вивчають той період, соціальне життя на більшій частині території нашої країни було зруйноване як система¹³. Якщо до цього додати етнічну експансію сусідніх державних етносів, яка в таких умовах неодмінно має місце, саме існування нашої країни та українців як народу опинилося під загрозою. Перед

⁸ *Грушевський М.* Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання // Народна творчість та етнографія. – 1996. – №4. – С.48.

⁹ *Грушевська К.* Передне слово // Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти №1–13 і вступ Катерини Грушевської. – К., 1927. – С.5–12.

¹⁰ Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1874. – Т.1. – С.1.

¹¹ Там же.

¹² Про теорію Великого Кордону див.: *Леп'якво С.* Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескотта Веба: Walter Preskott Webb: The Great Frontier. Austin: University of Texas Press, 1964 // Український гуманітарний огляд. – К., 2005. – Вип.11. – С.46–65; ця ж проблема стосовно України див.: *Дашкевич Я.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1991. – Т.ССХХІІ; *Його ж.* Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини) // Історичне картознавство України: Зб. наук. праць. – Л.; К.; Нью-Йорк, 2004; *Леп'якво С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернівці, 1999; *Його ж.* Аналоги українського козацтва у західному світі // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол. В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2006. – Т.1; *Брежуненко В.* Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – Вип.6.

¹³ *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва ХІІІ – середини ХVІ ст. – К., 1996. Дякуємо також А.Томашевському та Ю.Писаренку за надану усно інформацію. Археологічне вивчення періоду після монгольського завоювання в радянські часи практично не проводилося, і розгорнулося лише зараз. Проте і здобуті на сьогодні результати цих досліджень підтверджують зроблений висновок.

українцями постала перспектива якщо не повного зникнення, то перетворення на щось подібне до сучасних залишків полабських слов'ян, які існують у Східній Німеччині у вигляді кількох дрібненьких острівців лужичан на обширній етнічній німецькій території, що колись належала слов'янам. На цей виклик Великого Кордону Україна відповіла витворенням особливого адаптивного соціокультурного механізму¹⁴ у вигляді козацтва з його специфічним етнокультурним комплексом, значною мірою запозиченим від степовиків. Означені події спричинили небувале напруження фізичних і духовних сил українського народу, що завершилося витворенням козацької держави (офіційна назва – Військо Запорозьке). Усе це й стало причиною появи хронологічно пізнього, порівняно з багатьма іншими народами, героїчного епосу – дум та історичних пісень¹⁵. І завдання, які стояли перед його творцями, були зовсім іншими, ніж завдання, що виконуються хроністами та літописцями. Твори цього нового епосу повинні були дати вихід фізичному і моральному напруженню широких народних мас, їх духовному піднесенню в цій боротьбі, з її козацькою героїкою, максимально героїзувавши та міфологізувавши події тієї епохи у художніх епічних творах.

До вивчення ряду проблем означеної вище епохи і звертається О.Галенко, хоча коло джерел, які він обрав для цього, є вельми специфічними. Зацікавившись темою невільництва в українських народних думках, О.Галенко намагається з'ясувати, ким бачили українці пізньосередньовічно-ранньонових часів своїх співвітчизників, які потрапили в татарсько-турецький полон, а також як цей полон сприймали самі бранці. О.Галенко вирішив дослідити, «ким ставали один для одного родичі та співвітчизники, яких розлучала «турецька неволя»: залишалися «своїми» чи ставали зрадниками і зрадженими?»¹⁶. Адже перед «громадами поставали питання, чи вважати полонених втраченими, зрадниками, і чи приймати назад тих, хто повертався з неволі. Та й перед самими невільниками поставало питання: ким бути, як поводитися і до чого прагнути у «турецькій неволі»¹⁷. Як бачимо, тема, до якої звернувся дослідник, однозначно дуже цікава і малодосліджена. Щодо цього сумнівів бути не може. Недовіру в дослідженні О.Галенка викликає інше. Сумнівним видається вже саме бажання вивчати означене вище коло проблем, використовуючи як джерело для одержання необхідної інформації невільницькі думи, оскільки вони не є історичними документами чи навіть мемуарами людей пізньосередньовічно-ранньонові доби, а фольклорними творами. До того ж уважати, що тексти дум, в яких розповідається про події XVI ст., але які зафіксовані в XIX ст., створено суто в пізньосередньовічно-ранньонові часи, не є коректним. Фольклористами давно доведено, що будь-який фольклорний текст стосується не лише того року чи десятиліття, про який розповідає, а всього того часу, упродовж якого він створювався,

¹⁴ Про адаптивні функції етнічної культури див.: Арутюнов С.А. Адаптивное значение культурного полиморфизма // Этнографическое обозрение. – 1993. – №4.

¹⁵ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.IV. – Кн.1. – С.19 (у прим.1 автор наводить думку українського дослідника XIX ст. О.Котляревського, що підтверджує дана теза); Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии // Этнографічні писання Костомарова, зібрані заходом Академічної комісії української історіографії. – К., 1930. – С. 50.

¹⁶ Галенко О. Зрадники-герої або український ідеал потурчнення // Соціум. – К., 2006. – Вип.6.– С.207.

¹⁷ Там само.

шліфувався, побутував або відмирав¹⁸. Тобто думи, в яких, на перший погляд, ідеться про події XVI ст., але які були зафіксовані у XIX ст., насправді відобразили не лише, а можливо, і не стільки реалії XVI ст., як суспільні явища того часу, коли їх записали. Уже одне це обумовлює (частково, а не виключено, що й переважно або й повністю) недостовірність історичної інформації стосовно пізньосередньовічно-ранньонових часів, що, на перший погляд, міститься в думках, зокрема невірницьких, які використовує О.Галенко. Саме тому його висновки, які фактично базуються на недостовірних джерелах, не можуть сприйматися як об'єктивні й правильні. Застосований О.Галенком прийом дуже нагадує спробу вивчати історію Франції середньовічно-ранньонових часів за творами А.Дюма, а не за справжніми історичними джерелами тієї епохи.

Водночас О.Галенко, не будучи фольклористом і не маючи достатньої кваліфікації, у процесі роботи з думами, допустився й інших, теж грубих помилок. Це демонструють уже посилання автора, в яких фігурують переважно популярні видання, такі, як хрестоматія «Героїчний епос українського народу»¹⁹, з якої О.Галенко й бере більшість аналізованих текстів. Натомість на найавторитетніше видання дум К.Грушевської, яке, до того ж, містить і солідні коментарі та великий критичний текст упорядниці, у О.Галенка є всього одне посилання, яке не належить до основних. Праці таких авторитетних дослідників дум, як П.Житецький, Ф.Колесса, Б.Кирдан, С.Грица О.Галенко, судячи з усього, не бере до уваги. І ситуацію аж ніяк не рятують ясні посилання на іноземних авторів, які не є спеціалістами з вивчення українських дум, це лише засвідчує ерудованість автора та знання ним іноземних мов. Останнє, звичайно, дуже похвальне, але для вивчення дум аж ніяк не достатнє.

Шевчук Т.: Є ще одна «больова точка» взаємодії фольклору й історії, яку «оголила» публікація О.Галенка – це фальсифікація українських дум, що під назвою «народних» потрапили до численних фольклористичних видань. Із дев'ятнадцяти дум, тексти яких аналізує О.Галенко, дві – «Смерть Корецького» й «Коваленко» – є явними фальсифікатами (саме тому вони й не ввійшли до двотомника дум К.Грушевської), а третя – «Іван Богуславець» – сумнівна щодо автентичності, про що в 1874 р. писали В.Антонович та М.Драгоманов²⁰. Проблемі фальшування дум чимало сторінок присвятила К.Грушевська у критичному огляді «Збирання і видання дум в XIX і в початках XX віку»²¹. Вона згадала й про реєстр фальшованих текстів дум, складений В.Антоновичем і М.Драгомановим. Однак до цього реєстру не ввійшли всі «підроблені» на той час тексти (наприклад, «Смерть козака бандуриста», що його К.Грушевська слідом за М.Сумцовим уважала майстерною підробкою і називала «думою з народнім мотивом»). Ми не схильні перекладати всю провину на О.Галенка, який скористався фальсифікатами, довірившись авторитету укладачів фольклорних збірників (а це – доктори філологічних наук). Скажімо, «Смерть Корецького» та «Коваленка» опублікував досвідчений радянський фольклорист О.Дей у

¹⁸ *Пропи В.Я.* Русский героический эпос. – 2-е изд. – Москва, 1958. – С.26.

¹⁹ Героїчний епос українського народу / Упор. та прим. О.М.Таланчук, Ф.С.Кислий. – К., 1993.

²⁰ Українські народні думи. Том перший корпусу. Тексти №1–13 і вступ К.Грушевської. – С.15.

²¹ Там само. – С.ХІІІ–СХХ.

виданні «Думи: історико-героїчний цикл». У примітках до «Коваленка» він написав: «Записано 1912 р. в с. Синевідське Вишне на Львівщині. Опубліковано в ж.: «Народна творчість та етнографія», 1963, №3, с.103–104. Досі твір відомий у цьому єдиному варіанті, хоч пісня про полонення Коваленка була поширена по всій Україні»²². Для фольклориста посилання на «єдиний варіант» є тривожним сигналом, адже фольклор за своєю природою варіативний. Бентежить і місце запису (згадаємо вже цитований критичний огляд К.Грушевської з розділом «Поширення дум на тлі районного розподілу професійного співацтва»: центральна й західна Полтавщина «переховала» найбільше зі старого кобзарського репертуару, крайні пункти поширення дум – Глухів на півночі, Могилівський повіт (Поділля) на півдні, західна межа думової території пролягає «через Городницький район на Волині, Зіньковецький і Кам'янецький на Поділлі»²³. Як бачимо, місце, де буцімто зафіксовано єдиний варіант думи «Коваленко», не входить до означеного ареалу.

«Івана Богуславця» К.Грушевська все ж опублікувала в першому томі корпусу, цей текст у кількох варіантах, що надруковані переважно в «Додатку», увійшов до першого тому п'ятитомника «Українських народних дум», що його видає Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. Усі виявлені фальсифікати, у тому числі й «думи» про Леніна і Сталіна, будуть опубліковані в окремому п'ятому томі.

О.Галенко стверджує, що існує 19 сюжетів невірільницьких дум. Можливо, він плутає поняття «сюжет» і «варіант». Насправді фольклористи налічують п'ять сюжетів т.зв. невірільницьких плачів: «Невірільники», «Плач невірільника», «Іван Богуславець», «Маруся Богуславка», «Сокол» (подаємо їх у тому ж порядку, як ці тексти розмістила К.Грушевська у першій книжці корпусу «Українські народні думи»). Варіантів же цих сюжетів зафіксовано чимало, значно більше, аніж 19. К.Грушевська надрукувала 7 варіантів думи «Невірільники», 6 варіантів «Плачу невірільника», один – «Івана Богуславця» (бо сумнівний текст із погляду автентичності), 6 – «Марусі Богуславки», 4 – «Сокола». Окрім того, у «Додатках» до першого тому подано два варіанти «Невірільників», один – «Плачу невірільника», 3 – «Марусі Богуславки». Отже, у першому томі корпусу К.Грушевської опубліковано 30 текстів невірільницьких дум. Значно більше їх оприлюднено 2009 р., коли з'явився перший том п'ятитомника «Українські народні думи», у підготовці якого брали участь співробітники відділу фольклористики ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України. У ньому надруковано 25 варіантів «Плачу невірільників», 13 – «Плачу невольника», 18 – «Марусі Богуславки» (тобто 56 варіантів тільки трьох сюжетів)²⁴.

Ще одним сумнівним твердженням О.Галенка є те, що думи «мали орієнтацію переважно на селянську аудиторію»²⁵. 1927 р. К.Грушевська відзначала,

²² Думи: історико-героїчний цикл / Упор. та прим. О.І.Дея. – К., 1982. – С.144.

²³ Грушевська К. Збирання і видання дум в ХІХ і в початках ХХ віку. – С.ССХІ.

²⁴ Українські народні думи. У 5 т. – Т.1: Думи раннього козацького періоду / Упор. М.К.Дмитренко, Г.В.Довженко (тексти), С.Й.Грица (мелодії); передмови М.К.Дмитренко, С.Грица; статті, коментарі, примітки Г.В.Довженко, А.Ю.Ясенчук, Т.М.Шевчук, О.І.Шалак, Н.М.Пазяк, І.І.Кімакович; за ред. М.К.Дмитренка, С.Й.Грици; відп. ред. Г.А.Скрипник. – К., 2009.

²⁵ Галенко О. Зрадники-герої або український ідеал потурченця. – С.209.

що у процесі створення дум значну роль відіграло саме міське середовище: «Як організація цехова – кобзарство належить до міста»²⁶. Звертаючи увагу на оточення, в якому функціонувало кобзарство, К.Грушевська зауважувала: «Се оточення – се побут малих східньоукраїнських міст. Поезія, що розвинулась у таких центрах, се розуміється не урбаністична поезія в нашій розумінню: вона не відбиває в собі якихось спеціально міських настроїв і інтересів – місто для неї тільки вихідний пункт для обсервацій над життям, себто над його кращою формою – життям козацьким»²⁷. Щоправда, пишучи про кобзарський репертуар, К.Грушевська тримала в полі зору особливості його сприймання різною аудиторією, в тому числі й селянською. Це, зокрема, стосується думи про Івася Коновченка з її недвозначною оцінкою «гречкосіїв». Але двоїстість кобзарського епосу завжди інтригувала дослідників: ідеться «про його приналежність до жебрацького репертуару і його лицарський козацький зміст»²⁸.

Балушок В.: Звертаємо увагу читачів на назву статті О.Галенка: «Зрадники-герої або український ідеал потурченця». Не ризикуємо звинуватити автора у прагненні виставити українців у негативному світлі. Та й чи завжди героями українських народних дум невірницького циклу є саме зрадники? Питання не таке вже й просте, що ускладнюється асоціативним зв'язком із недавнім радянським минулим: ідеться про сталінську епоху з її прагненням провести чітку межу між бінарними опозиціями за принципом «чорне/біле» (герой/ворог (зрадник)). Цю схему канонізувала соцреалістична українська література, що засвідчують дослідження сучасних літературознавців Ірини Захарчук та Валентини Хархун²⁹.

Шевчук Т.: Проблему зради навряд чи можна глибоко осмислити (чи навіть тільки порушити), перебуваючи в межах суто історичного виміру. Чи була, скажімо, «зрадницею» Маруся Богуславка, яка не вважала за можливе повернутися на рідну землю, бо «потурчилась, побусурманилась»? У всіх опублікованих варіантах думи про Марусю Богуславку козаки-невільники проклинають її не за зраду, а за те, що вона нагадала їм про «святий празник Великдень», чим поглибила тягар неволі. Подієвість думи обмежена двома днями: суботою перед Великоднем (коли дівка-бранка Маруся Богуславка приходиться до козаків-невільників і обіцяє їм визволення) і самим Великоднем. А релігійне свято, за висновком М.Еліаде, – це «вихід» з історичного часу, «це реактуалізація первісної події, священної історії»³⁰. У думі нема прямих згадок про Ісуса Христа, але свято Великодня неминуче пов'язано з думками про Спасителя. Відбувається те, що М.Еліаде означив як «втручання Бога в історію: «Християнство приходиться до теології, а не до філософії історії, бо втручання Бога в історію і особливо його втілення в історичній особі Ісуса Христа мають позаісторичну мету: врятування

²⁶ Грушевська К. Збирання і видання дум у XIX і в початках XX віку // Українські народні думи... – С.ССП.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Див.: Захарчук І.В. Війна і слово (мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму). – Луцьк, 2008; Хархун. В. Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модифікації. – Ніжин, 2009.

³⁰ Еліаде М. Священне і мирське // Еліаде М. Мефістофель і андрогін. – К., 2001. – С.57.

людства»³¹. Епічний зачин думи одразу окреслює її міфологічний простір (простір священної історії): «Що на Чорному морі / На камені біленькому / Там стояла темниця кам'яная». Структура думи про Марусю Богуславку споріднена зі структурою замовлянь, спрямованих на полегшення пологів (у замовляннях Божя Мати бере золоті ключі й відкриває царські ворота, випускаючи на світ християнські душі, в думі золоті ключі бере Маруся Богуславка і на «Божий світ» випускає козаків-невольників). Семантично дума є багатошаровою і на різних рівнях тексту «висвічуються» думки про народження (початок світу), смерть (неволя як смерть) і воскресіння (визволення). Так спрацьовує механізм колективної пам'яті, для якого характерним є процес міфологізації історичних подій. У результаті «Дике Поле» історії (про це поняття достатньо написано у працях з історії України) стає «чистим полем» фольклорних текстів.

«Коллективна пам'ять позаісторична»³², – так стверджував М.Еліаде, аналізуючи твори південнослов'янського епосу. Дослідник простежив процес «міфологізації» історичних подій і осіб на прикладі такого відомого персонажа, яким був Марко Королевич (його історичне існування не викликає сумнівів, відома навіть дата смерті – 1394 р.). Але з плином часу його справжню біографію було забуто й «перебудовано» згідно з міфологічними нормами. Тому в народному епосі марно шукати точного віддзеркалення історичних подій. Прикладом може слугувати й дослідження Б.Грінченка «Пісня про Дорошенка й Сагайдачного» (1908 р.). У популярній і нині пісні «Ой на горі та й жінці жнуть» є два прізвиська, які нагадують про дві історичні постаті: гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного та гетьмана Петра Дорошенка. «Але річ в тому, – пише Б.Грінченко, – що Сагайдачний умер 1622 року, а Дорошенко – аж 1698, через 76 років після смерті Сагайдачного і проживши всього 71 рік, тобто: його ще не було на світі тоді, як умирав Сагайдачний»³³. Із приводу історичних прототипів пісенних героїв розгорілася дискусія: М.Максимович вважав, що мова йде про Грицька Сагайдачного, іншої думки був І.Срезневський – у пісні співається не про Петра Дорошенка, а про його діда Михайла. До дискусії долучилися О.Бодяньський та історик І.Каманін. 1901 р. В.Перетц опублікував новий варіант пісні, датований 1713-м роком. У ньому вже йшлося про трьох гетьманів: Дорошенка, «Сагайдачника» і «Дрозденка». Підсумовуючи все сказане, Б.Грінченко робить про пісню такий висновок: «Форма її показує, що складено пісню не серед народніх мас, а вийшла вона з під пера письменного чоловіка. [...] Найближчим до початкової редакції її треба вважати текст зо згаданого рукопису 1713 р. Він показує, що пісня ця говорить про гетьмана Петра Дорошенка і його конкурента в справі добування гетьманства – Дрозденка, тобто – про події 1665 р. Треба думати, що й складено цю віршу-пісню десь скоро після цих подій, коли ще всі їх пам'ятали. Мабуть уже геть пізніше, десь у XVIII в., як події ці затерли ся в живій пам'яті людській і ймення та натяки первісної редакції перестали вже бути зрозумілими співцям, – одпала друга половина пісні і замість

³¹ Еліаде М. Священне і мирське. – С.60.

³² Еліаде М. Космос и история: Избранные работы / Общ. ред. члена-корр. АН СССР, доктора филологических наук М.Л.Гаспарова. – Москва, 1987. – С.62.

³³ Грінченко Б. Пісня про Дорошенка й Сагайдачного. – К., 1908. – С.4.

неї притулився гумористичний епізод про якогось Сагайдачного, що проміняв жінку. Епізод цей одначе нічим не стосується до вславленого гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного»³⁴.

Схоже, що дискусії навколо проблеми історизму фольклору ще не вичерпалися. Тому актуально звучать висловлювання О.Веселовського зі статті «Німецька праця про російські билини», що була написана 1882 р. й перевидана в Москві у 2004 р.: «Історичний епос – це не обов'язково справжня історія народу, але й у жодному разі не репродукція пересічних історичних фактів»³⁵. А взагалі ж, кожна справа потребує ґрунтовного й фахового підходу, а не «кавалерійських наскоків» аматорів. Тим більше цей принцип має витримуватися в науці, а особливо тоді, коли проблема, на перший погляд проста, виявляється набагато складнішою.

³⁴ Там само. – С.30.

³⁵ *Веселовский А.Н.* Работы о фольклоре на немецком языке (1873–1894): Тексты: Опыт параллельного перевода: Комментарии: Руковод. и отв. ред. В.М.Гацак. – Москва, 2004. – С.17.

The Issues related to folklore historicism, had a great importance for the Soviet folkloristic in due time. Publications of the Post-soviet Ukrainian historians (especially Oleksandr Halenko), also indicate the interest to this issue. The dialogue between folklorist Tetiana Shevchuk and ethnologist Vasyl' Balushok is directed to determination of the "problem spots" of the modern knowledge slice of the folklore historicism issue and the overcoming of simplified representations about ties between history and oral literature.

